

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: مقالہ نگاری IV

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

-iii تسوید بعد تسوید: (Blackening after Blackening)

تسوید دامطلب پن چھان کر کے مسودے وچوں اصل مواد حاصل کرنا اے اوہنوں درست کرنا، انڈے وچوں بیضہ کڈھنا، کانٹ چھانٹ کر کے ترتیب دینا چیزاں دی کانٹ چھانٹ توں بعد ای اصل چیز خالص حالت وچ سامنے آوندی اے۔ اپنے ذریعاں تے وسیلیاں نال دریافت ہون والیاں معلومات تے خیالاں نوں ذہانت نال مربوط تے منظم کرنا تسوید اکھواندا اے۔ عبدالرزاق لکھدے نیں:

”آغاز کار سے اب تک جو نوٹ لیے گئے ہیں انھیں ان کے عنوانات کے تحت مرتب کیا جائے۔ ان کو مرتب کرتے وقت اس بات کا بھی خیال رکھا جائے کہ جو غیر اہم یا غیر ضروری نوٹ آگئے ہیں انہیں الگ کر دیا جائے۔“

مواد اکٹھا کرن مگروں اوہنوں ترتیب دتی جاندی اے یعنی جیہڑا مواد اکٹھا کیتا جاندا اے اوہنوں موضوع واریاں سنہ وار ترتیب دینا۔ گیان چند ایہدے بارے لکھدے نیں:

”ماخذی مواد کا مطالعہ، نوٹ لینا، مواد کی پرکھ اور ترتیب سب وسیلہ ہیں مقالے کو لکھنے کے جو تحقیق کا مقصود ہے اس آخری عمل کی دو منزلیں ہوتی ہیں۔ (1) تسوید، یعنی مقالے کا پہلا مسودہ تیار کرنا، (2) تمییز یعنی پہلے مسودے کی ضروری ترمیم و اصلاح کے ساتھ صاف نقل، اس نقل کو مبیضہ کہتے ہیں۔“

تسوید کرنا ڈھیر اکھا اے۔ اکثر دوسری تیسری تسوید کردیاں کھوجی تنگ پے جاندا اے۔ جس پاروں کئی واری کھوج داکم روک دیندا اے۔ یاں تسوید کیتے بغیر ای مقالہ رہنما نوں پھڑا دیندا اے۔ ہر دو صورتاں تحقیق تے محقق دوہناں لئی نقصان دہ ہوندیاں نیں۔ کیوں جے بغیر تسوید کم رہنما نوں دین دی صورت وچ رہنما یعنی طور تے غصہ کھا جائے گا۔ محمد عارف تسوید تے مقالہ لکھن دے تن مرحلے متعین کردے نیں:

”پہلے تسوید پھر تسوید ثانی اور بالآخر تمییز کے مرحلے میں آپ نے داخل ہونا ہے۔“

ایہناں تئیں مرحلیاں تے کھوج کار داپورا ترناات ضروری اے۔ ایہناں موجب تحقیق کار نوں مقالے دی تسوید دے دوران اپنے ذہن دے خیالاں نوں کاغذ تے منتقل کردیاں اک سطر چھڈ کے لکھنا چاہیدا اے۔ ایس ضمن وچ محمد عارف طریقہ تسوید لئی تن ہدایتاں تے عمل کرن دا مشورہ دیندے نیں:

”(1) اولاً یہ کہ دو سطروں کے درمیان اتنی جگہ رکھیں کہ بعد ازاں، تبدیلی یا اضافہ وہاں رقم ہو سکے، (2) تسویدی مرحلے سے پہلے آپ اپنے تمام نوٹ کارڈ، فوٹو سٹیٹ کروالیں، (3) ہر استعمال ہونے والے نوٹ کا مختصر حوالہ حاشیہ میں درج کرنا مت بھولیں۔“

تسوید دے بعد تبیض دامنہ آندالے مقالے دی تسوید پہلے مسودے نوں تیار کرنا اکھواندی اے نظر ثانی دامنہ ایہدے بعد آوندالے۔ نظر ثانی داکم اک توں ودھ واری کیتا جاندا اے۔ تسوید تے تبیض ہی مقالے دی تکمیل داناں نیں۔ تبیض توں بعد جیہڑا مسودہ تیار ہو کے مقالے دی شکل اختیار کردالے اوہنوں مبیضہ آکھدے نیں۔ نظر ثانی دے عمل وچ حذف تے اضافے دا امکان وی ہوندالے۔ جے انج نہ ہووے تے ترتیب اتے دوجی نظر ماری جاسکدی اے۔ مقالے وچ حقیقتاں، اقتباساں تے حوالیاں اتے مناسب توجہ دتی جاسکدی اے۔ مقالے دی زبان تے اسلوب نوں بہتر بنایا جاسکدا اے۔ ایس مرحلے تے ترمیم یا وادھیاں دی لوڑ محسوس ہوندی اے جس پاروں گیان چند دے مشورے تے عمل کیتا جاسکدا اے جیہڑا آسانی داکارن اے:

”میں ہر مضمون اور کتاب کے مسودے کو ایک بار نقل کرتا ہوں لیکن اس نقل میں سب کچھ ترمیم حذف و اضافہ، مطالب کی ترتیب نو اور زبان کی درستی کرتا ہوں۔ نقل کرنے کے فوراً بعد یا بعض اوقات نقل کے دوران ہی مجھے پھر کوئی ترمیم یا اضافہ کرنا ہوتا ہے تو قینچی سے ورک کاٹ کر اضافہ کرتا ہوں۔

چپیاں چپکاتا ہوں، ادھر کا حصہ اُدھر اور اُدھر کا حصہ ادھر کرتا ہوں گویا ایک تبیض دو تین تبیضوں کے برابر ہو جاتی ہے۔ میرا کوئی مبیضہ ایسا نہیں ہوتا جس میں چپیاں نہیں چپکائی گئی ہوں اس لیے میری رائے ہے کہ اردو کے محقق کو تبیض کے دوران قینچی اور گوند کی لازماً ضرورت ہے۔“

مقالے نوں دوجی وار پڑھنا تسوید بعد تسوید اے ایس مرحلے وچ اصلاحی غلطیاں دے نال تکنیکی غلطیاں وی دور کیتیاں جاندیاں نیں۔ جملیاں دی اصلاح تے ترتیب دی بروئے کار لیائی جاندی اے۔ مقالے دی تسویدیاں مقالے لکھ لین مگروں اگلا مرحلہ نظر ثانی دالے ایہنوں بعد تسوید وی آکھیا جاندا اے۔ ہارون قادر ایس مرحلے نوں ”تبیض“ داناں دیندیاں لکھدے نیں:

”مقالے کی تسوید پہلے مسودے کو تیار کرنا کہلاتی ہے۔ نظر ثانی کا مرحلہ اس کے بعد آتا ہے۔ نظر ثانی کا کام ایک سے زائد مرتبہ بھی کیا جاتا ہے۔ تسوید اور تبیض ہی مقالے کی تکمیل کا نام ہے۔“

جو کچھ لکھیا جا چکیا اے اوہنوں دوبارہ ویکھنا تے اوہدے وچ موجود کمیاں پیشیاں نوں پورا کرن دی کوشش کرنا اے تاں جے اوہنوں حتمی شکل دے کے جانچن (Evaluation) لئی گھلیا جاسکے۔

مقالہ لکھدیاں محقق پہلے مسودے نوں آخری متن ثابت کرنا چاہندا اے۔ ایہہ ممکن نہیں مقالہ لکھدیاں محقق کنا وی محتاط کیوں نہ ہوئے کوئی نہ کوئی گھاٹ لکھت وچ ضرور رہ جاندی اے۔ جیہڑی نظر ثانی دوران بعد تسوید سامنے آوندی اے۔ نظر ثانی لئی انگریزی وچ Revise دا لکھر ورتیا جاند اے نظر ثانی اک توں ودھ واری کیتی جاسکدی اے۔ عیش درانی اپنے وچاراں دا اظہار رائج کردے نیں:

’Revise کرنے کے لیے ’نظر ثانی‘ کے علاوہ کوئی موزوں لفظ نہیں۔ عام طور پر تیسری یا چوتھی بار دہرانے کو نظر ثالث یا نظر چہارم نہیں کہتے بلکہ اسے بھی نظر ثانی ہی قرار دیتے ہیں۔‘

’مبعضہ‘ مضمون یاں مقالے دا اخیر لا روپ‘ اے۔ ایہنوں ’Copy Text‘ وی اکھیا جاند اے۔ ایہہ مقالے دی تکمیل ہوندی اے۔ بعد تسویدیاں نظر ثانی بارے محمد خان اشرف لکھدے نیں:

’ایک دفعہ تحریر کرنے کے بعد محقق یا مدون اس کی کانٹ چھانٹ کرتا ہے۔ اس میں ضروری اصلاح کرتا ہے۔ جہاں مناسب ہو اضافے کرتا ہے اور اس کی ہدایت اور مشورے کے مطابق اس میں تغیر و تبدل کرتا ہے۔ اس طرح جب وہ اس کا رہ نما / گائیڈ اس کام سے پوری طرح مطمئن ہو جائے تو پھر وہ اس کو آخری بار صاف کر کے لکھتا ہے، اس عمل کو ’مبعضہ‘ یعنی سفید کرنا اور اس طرح لکھی گئی تحریر کو ’مبعضہ‘ کہا جاتا ہے یعنی سفید کیا ہوا۔‘

تسوید و انگوں نظر ثانی دا عمل وی ڈھیر اہمیت دا حامل اے ایہدے وچ محقق دی نکی جیہی چوک اوہدے کم نوں بے قدر کر سکدی اے۔ احتیاط ایس عمل دی پہلی شرط اے۔ نظر ثانی دا مرحلہ ایس لئی اوکھا اے کہ ایہدے وچ محقق نوں اپنا ناقہ آپ بنا پیندا اے۔ محقق نقاد دا روپ وٹا کے کم کردا اے۔ ایس حوالے نال پروفیسر محمد عارف لکھدے نیں:

’اپنی تحریر کو بغور پڑھیں جیسے غیر کی نگارش پہلی مرتبہ پڑھ رہے ہوں۔ تاکہ آپ ان حصوں کو جان سکیں، جن کا سلسلہ ابلاغ موثر ترین ہے اور ان گوشوں کو بھی پہچان لیں، جن کا حال پتلا ہے یا وہ بس بے حال ہیں۔‘

کمزور حصیاں نوں مضبوط حصیاں دے برابر لیاون دانویں سریوں کم کیتا جاند اے محقق اپنے مقالے دیاں کمزوریاں دور کرن لئی فیہجت جاند اے۔ نظر ثانی کردیاں دھیان رکھنا چاہیدا اے کدھرے مقالے دا مڈھلا ڈھانچہ ای نہ بدل جائے۔ نظر ثانی کردیاں محقق تے رہنما مواد، اسلوب تے لفظاں وچ رد و بدل تے کٹ وڈھ کر سکدا اے، پر مقالے دے ڈھانچے وچ تبدیلی نہیں لیائی جاسکدی۔ ہارون قادر جانکاری دیندے نیں:

”مقالے کے ڈھانچے میں بنیادی نوعیت کی تبدیلیاں کرنے سے گریز کرنا چاہیے وہ اس مرحلے پر املاء، رموز اوقاف، جملوں کی مناسب ترتیب اور دوسرے تقاضے پورے کر سکتا ہے۔ مواد پر جتنی مرتبہ نظر ثانی ہو سکے اتنا ہی بہتر ہوتا ہے۔“

اکثر محققاں دی خواہش ہوندى اے کہ سارا مواد مقالے وچ شامل کردتا جائے ایہہ ممکن نہیں۔ رفیع الدین ہاشمی تے زاہد منیر عامر ایس بارے لکھدے نیں:

”مقالہ نگار کو نگران کی ہدایات کے مطابق مسودے میں بار بار کانٹ چھانٹ کرنے میں کوئی تامل نہیں کرنا چاہیے۔“

ایسے طرحاں مقالے دیاں غلطیاں وی اوہناں خالی سطران وچ لکھ دیتیاں جاندیاں نیں تاکہ آسانی نال پڑھیاں جاسکن تے مقالے دی تصحیح داباعت بنن۔ محقق نوں مقالہ لکھدیاں گھٹوگھٹ اک سطر چھڈ کے مسودہ لکھنا چاہیدا اے۔ تاں جے مسودہ جانچن توں بعد صلاحواں دیوں وچ سوکھ رہوے۔ محمد ہارون قادر دے بقول:

”نگران کو نظر ثانی کے لیے پیش کیا جانے والا مسودہ کم از کم ایک یا دو سطریں چھوڑ کر اور صفحے کے ایک طرف لکھا جانا چاہیے۔ تاکہ اگر نگران مسودے پر اپنی تجاویز تحریر کی صورت میں دینا چاہے تو اس کے لیے تھوڑی جگہ تو موجود ہو۔“

مسودے نوں خوشخط لکھنا چاہیدا اے تاں جے نظر ثانی ویلے عبارت پڑھن وچ آسانی ہووے۔ نظر ثانی دا عمل کدوں تے کئی واری کیتا جائے۔ مسودے نوں کافی چر نظران توں اوہلے رکھن مگروں جدوں ویکھیا جاوے بہتیا غیر جانبدار ہو کے اوہدا جائزہ لتا جاسکدا اے۔ کیوں جے ویلا لنگھن نال اوہ زیادہ غیر جانبدار ہو جاندا اے۔

جیہڑا مقالہ یاں مضمون لکھ کے رکھ دتا گیا ہوئے ویلا لنگھن نال اوہدے وچ ودھ گھٹ ہو جاندی اے ویلے دے نال نہ صرف محقق دی سوچ بدلدی اے۔ سگوں حالات تے واقعات دے بدن نال اوس موضوع توں متعلق بہت سارا نوں مواد تے تحقیقاں منظر عام تے آجاندیاں نیں۔ نظر ثانی دے عمل نوں تھوڑے وقفے نال جاری رکھنا چاہیدا اے ایس سلسلے وچ یاراں دوستاں تے عزیزاں دی مدد لئی جاسکدی اے۔ جیہڑا تہاڈی لکھت اُتے سخت تنقید کر کے اوہدیاں خوبیاں خامیاں دا نکھیرا کر سکن۔ عیش درانی لکھدے نیں:

حذف تے اضافے: (وادھے گھاٹے)

پہلے مسودے کی تکمیل کے بعد جب اسے دوبارہ دیکھتے ہیں تو اندازہ ہوتا ہے کہ مسودے کے کچھ حصے حذف کر دیئے جائیں اور کچھ مزید مواد کا ادھر ادھر اضافہ کیا جائے۔

بہتر ترتیب:

ترتیب ایسی منطقی ہونی چاہیے کہ ایک باب سے دوسرا باب، ایک ذیلی جزو سے دوسرا ذیلی جزو زنجیر کی کڑیوں کی طرح مسلسل منسلک ہو گئے ہوں۔

توثیق:

حقائق اور حوالوں کی صحت کے حوالے سے تیسرا مقصد حوالوں اور دوسرے حقائق کی درستی کی ایک بار پھر توثیق ہوتی ہے۔ پہلی بار عموماً حوالوں کو مفصل اور متن کے برابر حاشیے میں لکھ لیا جاتا ہے۔ مبیضہ نگاری کے وقت انھیں پاورتی میں اور مختصر درج کیا جائے گا۔

مقالے دی نظر ثانی وچ اوہنوں جانچیا جاندا اے اوہدیاں خامیاں تے گھٹاں نوں دور کیتا جاندا اے۔ جے کوئی کمی نظر نہیں آ وندی تے ایہد ا مطلب اے پئی محقق نے صحیح طریقے نال نظر ثانی نہیں کیتی۔ ایس لئی اوہنوں نویں سریوں مقالے دی نظر ثانی پوری توجہ تے دھیان نال کرنی چاہیدی اے۔ ایس سلسلے وچ مقالے دی ترتیب، زبان، اسلوب تے اقتباساں نکی توں نکی گل ول خاص دھیان کیتا جاندا اے۔

مڈھلے مسودے دی نظر ثانی کردیاں محقق یاں مقالہ نگار نوں سخت نقاد بننا پیندا اے لکھت نوں غور نال پڑھنا چاہیدا اے جیویں اوہ کسے ہوردی لکھت نوں پہلی وار پڑھ رہیا ہووے ایہدے لئی محقق نوں چاہیدا اے کہ اوہ مقالے دے ہر حصے تے مواد دی جانچ کرے ایہدے لئی اوہ ایہہ طریقہ ورت سکدا اے کہ خاکے، پیرا گراف تے جملیاں وغیرہ نوں دکھو دکھ کر کے جانچ پڑتال کرے۔

پیرا گراف:

پیریاں دی ساخت دا جائزہ لینا وی محقق لئی ات ضروری اے۔ لوڑ موجب نظر ثانی کرنی چاہیدی اے۔ پیرے نہ بہتے لمے ہوون نہ بہت نکے، اک پیرے وچ اکو گل کرنی چاہیدی اے۔ محمد عارف ہوراں دا آکھنا اے:

”ایک جملے سے دوسرے جملے اور ایک خیال سے دوسرے خیال کی سمت جھٹکوں کے بغیر سفر“۔

جملے:

محقق نوں اصلاح طلب جملیاں ول دھیان دینا چاہیدا اے جیویں اوکھے تے لمے جملیاں نوں نکلے تے سادہ، عام فہم جملیاں وچ ونڈیا جائے۔ انج ای نکلے بے ربط جملیاں نوں لمے ہموار تے رواں جملیاں وچ پرونا، کجھ جملیاں نوں صرف وضاحت لئی نویں جملیاں وچ ڈھالنا اخیر وچ مقالے دا مطالعہ کرنا پیریاں وچ ربط تے ہر پیرے دے جزاں دا جائزہ لینا ضروری اے۔ ڈاکٹر عطش درانی لکھدے نیں:

”ایک جملے میں ”اور“ کا لفظ ایک سے زیادہ بار نہ دیں۔“

مقالے دے سارے حصیاں دا ڈونگھا مشاہدہ کرن نال لکھت وچ بہتری تے ربط پیدا ہوندا اے جیہڑیاں کمیاں مقالے دی تسوید ویلے رہ گئیاں اوہناں نوں دور کرن دا محقق نوں موقع ملدا اے انج لکھت بہترین لکھت دے طور تے منظر عام تے آوندی اے۔ تسوید تے نظر ثانی دے مرحلیاں وچوں لنگھن مگروں جیہڑا مسودہ حاصل ہوندا اے اوہنوں مبیضہ آکھیا جاندا اے۔ مبیضہ دی بنیاد تے محقق دی تحقیق دا تفصیلی جائزہ لیا جاندا اے اوہدے کم دا معیار تے قدر و قیمت متعین کیتی جاندی اے جیکرا وہ تقاضیاں تے پابندیاں دی پیروی کرے تاں اوہ تحقیق توں مطمئن ہو جاوے گا۔

8.2.1.9.1 تسوید دی اہمیت: (Importance of Blackening)

تحقیقی مقالہ خاص مقصد لئی لکھیا جاندا اے ایہدا مقصد ڈگری دا حصول وی ہوسکدا اے تے تحقیقی کم نوں وھا کے ترقی حاصل کرنا وی۔ مقصد اں دے حصول لئی مقالے یاں مضمون دی تسوید اہمیت دی حامل اے۔ ایس دوران موضوع دی چون توں لے کے مواد اکٹھا کرن تے مواد اکٹھا کرن توں لے کے مقالے دی تسوید نظر ثانی دے عمل تیکر محقق نوں ڈھیر مرحلیاں وچوں لنگھنا پیندا اے۔ ایہناں مرحلیاں وچوں لنگھ کے اوہدی لکھن دی صلاحیت وچ وادھا ہوندا اے بہتری وی آوندی اے۔ مواد نوں کس طرح تے کنہاں ذریعیاں توں حاصل کیتا جاسکدا اے۔ اوہنوں کس طرح ترتیب دتا جاندا اے کہ منطقی شکل بن جاوے۔ مقالے دی زبان تے بیان ڈھنگ دا انتخاب کیتا جاندا اے۔ نظر ثانی راہیں خوبیاں تے خامیاں دا نکھیرا کر کے بہترین لکھت دا روپ دتا جاندا اے۔ نظر ثانی دی اہمیت توں انکار نہیں۔ مجسمہ ساز، مجسمہ مکمل کرن مگروں اوہدا مشاہدہ ضرور کردا اے اوہدا مجسمہ ہر لحاظ نال مکمل اے یاں نہیں وغیرہ۔ انج ای لکھدیاں ہونیاں لکھاری بار بار اپنی لکھت پڑھدا اے اوہدے وچ ربط، تسلسل، ترتیب وغیرہ ہے یاں نہیں۔ تحقیقی مقالے دی تسوید ذمہ داری دا کم ہون دے نال نال محنت طلب کم اے ایہدے کچھے سکا لردی ورھیاں بدھی محنت تے ہمت

ہوندی اے ایس لئی اوہنوں اپنے مقالے اُتے نظر ثانی کر دیاں کسے وی قسم دی پریشانی یاں ہچکچاہٹ داشکار نہیں ہونا چاہیدانہ ای مقالے وچ مواد دی کٹ وڈھ کرن وچ شرمندگی محسوس کرنی چاہیدی اے کیوں جے اوس ویلے تیکر لکھت محدود رہندی اے جدتائیں اوہ مکمل کر کے Internal Examiner یاں External Examiner دے حوالے نہیں کردتی جاندی۔ نظر ثانی یاں بعد تسوید دے بارے عبدالرزاق قریشی لکھدے نیں:

”انا طول فرانس آٹھ بار پروف دیکھتا تھا اور بالزاک تو ناقابل یقین حد تک پہنچ گیا، یعنی ستائیس بار۔“

ہروڈ الکھاری اپنی لکھت نوں بنا نظر ثانی عوام اگے نہیں لیا وندا۔ ایہناں دی نظر ثانی عادت اوہناں دیاں لکھتاں وچ شگفتگی تے اختصار و رگیاں خوبیاں پیدا کردی اے ایہو کارن اے پئی ایہناں دیاں لکھتاں وچ کوئی وی جملہ غیر ضروری نہیں سی اظہار دی صلاحیت تے بیان دی خوبصورتی ای اے جیہڑی لکھت پڑھنہاراں لئی دلچسپ، متاثر کن تے توجہ طلب ہو جاندی اے صلاحیت صرف نظر ثانی دی مرہون منت اے۔